

УДК 343.148

Ю.О. Пілюков, кандидат юридичних наук,
провідний фахівець Тернопільського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру МВС України

ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ ІНФОРМАЦІЇ У КРИМІНАЛІСТИЦІ ТА СУДОВО-ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Досліджено визначення поняття «інформація», які використовували у своїх наукових працях зарубіжні та вітчизняні вчені у різних галузях знань, у тому числі в криміналістиці та судово-експертній діяльності, запропоновано авторське визначення поняття «інформація».

Ключові слова: інформація, інформаційний процес, криміналістика, судово-експертна діяльність, судова експертиза, матерія, відомості, відображення, якість, кількість, сигнал, алгоритм, модель.

Исследованы определения понятия «информация», которые использовали в своих научных трудах зарубежные и отечественные ученые в разных отраслях знаний, в том числе в криминалистике и судебно-экспертной деятельности, предложено авторское определение понятия «информация».

Researched concept of «information» used by foreign and home scientists in their scientific works. Analyzed its influence on concept of information in criminalistics and trail expert activities. Proposed own definition of concept of «information» by the author of the article.

У діяльності людини — носія певної мови і певних знань інформація завжди відігравала важливу роль. А отже, сприяння розвитку української мови як основного інструменту перетворення накопичених людством знань на інформаційний ресурс є важливим завданням держави.

Мета цього дослідження — узагальнення визначень поняття «інформація» (у тому числі в криміналістиці та судово-експертній діяльності), які використовували у своїх працях учені різних галузей знань, для більш повного і точного його тлумачення, формулювання авторського визначення інформації.

У літературі (як і в науці) немає єдиного і однозначного визначення поняття «інформація». Попри те, що це одне із фундаментальних понять (як матерія чи енергія), спеціалісти в різних галузях знань використовують власні його визначення.

У межах цього дослідження було проаналізовано результати фундаментальних досліджень з проблематики використання інформації та інформаційних процесів у різних галузях науки і техніки, що знайшли відображення у працях зарубіжних і вітчизняних науковців: В.Г. Афанасьєва, В.П. Бахіна, Р.С. Белкіна, А.І. Берга, П.Д. Біленчука, Б.В. Бірюкова, Д.І. Блюменау, Н.Л. Вінера, В.І. Галагана, В.М. Глушкова, Г. Гюнтера,

А.П. Єршова, І.О. Ієрусалімова, А.В. Іщенко, Р. Карнапа, Н.І. Кліменко, А.Н. Колмогорова, В.А. Котельнікова, В.С. Кузьмічова, Є.Д. Лук'янчикова, А.А. Моля, І.Б. Новика, Т.Д. Павлова, О.О. Садченка, М.В. Салтевського, А.П. Суханова, А.Д. Урсула, Р. Фішера, Р. Хартлі, В.Г. Хахановського, Ю.І. Шемакіна, К.Е. Шеннона, В.Ю. Шепитька, В.А. Штоффа, Г.А. Югая та інших вчених.

Людина щодня має справу з інформацією, проте суть цього поняття використовують у межах тієї науки, в якій його застосовують [1, с. 15]. Недарма Є.Д. Лук'янчиков зазначає, що зміст цього поняття «не є однозначним, а залежить від галузі застосування» [2, с. 85]. Зазвичай цей термін тлумачать відповідно до потреб певної соціальної галузі і при цьому увагу акцентують на окремих аспектах його змісту. Завдяки цьому підходу з'явилися такі поняття, як правова [3, с. 145—156], юридична [4, с. 34—56], судова [5, с. 159—170], доказова [6, с. 173], орієнтувальна [6, с. 182], криміналістична [7, с. 143—146], слідча [8, с. 22], судово-експертна інформація [1, с. 32—33] тощо (докладний аналіз наведених понять не є завданням цього дослідження).

Актуальність досліджуваної теми зумовлена роллю інформації у забезпеченні життєво та історично важливих напрямів діяльності людини. Інформація перетворюється на найцінніший продукт, основний товар на сучасному етапі розвитку суспільства, об'єкт купівлі-продажу, об'єкт постійного дослідження різних наук, у тому числі правових. Зрозуміло, що для фахівців різних сфер діяльності найціннішою є інформація у тій сфері діяльності, в якій вони працюють. Так, для працівників Експертної служби МВС України актуальним є поняття «інформація» та «інформаційний процес» у криміналістиці та судово-експертній діяльності, інших правових сферах їх застосування.

Поняття «інформація» було законодавчо визначено одночасно з набранням чинності Законом України «Про інформацію» як документовані або привселюдно оголошені відомості про події або явища, що відбуваються в суспільстві, державі і навколишньому природному середовищі. Відповідно до нової редакції цього Закону інформація — це «будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді» [9, п. 3 ст. 1].

В енциклопедичному словнику поняття «інформація» визначено, по-перше, як відомості, які передаються людьми усним, письмовим або іншим способом, по-друге, як загальне наукове поняття, що передбачає обмін відомостями між людьми, людиною і автоматом, автоматом і автоматом, по-третє, як обмін сигналами у тваринному та рослинному світі, а по-четверте, як передавання ознак від клітини до клітини, від організму до організму [10, с. 304].

До середини ХХ ст. термін «інформація» використовували на загальноживаному рівні, що не потребував певних наукових, логічних пояснень. Тому в широкому розумінні інформація (з лат. *information* — роз'яснення, викладення) — це повідомлення, що передаються людьми усно, письмово чи іншим способом (за допомогою умовних сигналів тощо), а також сам процес передачі чи одержання цих повідомлень [11, с. 3].

Зі стрімким розвитком кібернетики інформація стала невід'ємним її атрибутом. Спеціалістів перестало задовольняти старе визначення поняття інформації, потрібні були більш конкретні її ознаки. Виникла потреба в науковому, фундаментальному дослідженні її сутності [1, с. 16].

Одним із перших, хто дав визначення інформації з урахуванням змін, що відбувалися у світі, був американський математик Норберт Вінер. «Інформація, — писав Н. Вінер, — це визначення змісту, одержаного із зовнішнього світу в процесі нашого пристосування до нього і пристосування до нього наших почуттів. Процес одержання, використання інформації є процесом нашого пристосування до випадковостей зовнішнього середовища і нашої життєдіяльності в зовнішньому середовищі» [12, с. 31]. Проте за змістом таке визначення відображає лише один бік інформації, не розкриваючи повністю її суті.

Подальше дослідження змісту інформації з погляду загальних законів філософії призвело до нового її тлумачення. Відомий вчений, філософ В.А. Штофф зазначав, що «процес відображення полягає в перенесенні і збереженні структури того, що відображають, у структуру того, що відображає» [13, с. 119]. Тому під інформацією він розумів «певну характеристику відображення внаслідок того, що відображення є загальною властивістю, атрибутом матерії і завжди характеризується організованістю» [13, с. 119].

Такий підхід до поняття інформації поділяє і академік А.П. Єршов, який вважає, що інформація як філософська категорія «увійшла до десятки найбільш загальних філософських категорій, що інформацію розглядають як один із важливих атрибутів матерії, яка відображає її структуру» [14, с. 30]. Цю позицію підтримує і філософ А.Д. Урсул: «Інформація може бути представлена як відображене різноманіття, як різноманіття, яке об'єкт, що відображає, містить про відображене» [15, с. 153].

В.Г. Афанасьєв вважає, що існує тісний зв'язок інформації з практикою, оскільки інформація — діюча частина відображення [16, с. 28]. А болгарський філософ Т.Д. Павлов зазначає, що «коли зникає реальний предмет, який у процесі взаємодії з тим предметом, що його відображає, відбив себе в останньому, відображення не знищується відразу і абсолютно, а продовжує існувати в тому, що його відображає, як «слід», або як звичайна можливість, або як нахил» [17, с. 149—150].

Саме філософська категорія є найбільш плідною, що дає змогу проникнути у сутність природи інформації. Для експертів-криміналістів такий філософський підхід до визначення інформації дає уявлення про її сутність у криміналістиці та судово-експертній діяльності, пояснює механізм слідоутворення, дає змогу розробляти та застосовувати нові методики дослідження різних об'єктів та їх відображень. Ця категорія відображення є тим ключем, що дозволив відкрити таємницю природи інформації. Вона виявилася методологічно плідною для проникнення у сутність інформації [18, с. 114]. На думку філософа А.Д. Урсула, «конкретизація змісту призвела до одночасного розширення обсягу поняття — інформація стала характеризувати не лише аспект людського спілкування, але і комунікативні явища у техніці, біологічних та інших процесах» [19, с. 286].

Відповідно до теорії вченого А.А. Моля «інформація проектується на «екран знань» [20, с. 406], пов'язується з такими поняттями, як ерудиція та творчі здібності особистості. Це надзвичайно важливо для прийняття управлінських рішень, у тому числі під час здійснення судово-експертної діяльності.

Для експерта-криміналіста таким «екраном знань» є його знання і практичний досвід у криміналістиці та судовій експертизі, інших правових науках. Так, сліди, вилучені під час огляду місця події, надіслані за постановою слідчого до експертної установи, експерт досліджує у процесі проведення ним судової експертизи. Для

відповіді на запитання експерт-криміналіст застосовує свої знання, практичні навички та технічні засоби, а отримані результати дослідження, що є якісно новою інформацією про ці сліди (у вигляді висновку експерта), він передає слідчому. Отже, первинна інформація про сліди, спроектована на «екран знань» експерта-криміналіста та опрацьована ним у процесі дослідження, набуває нового змісту.

Підхід до визначення інформації з позиції В.А. Штоффа, А.Д. Урсула, А.П. Єршова та інших вчених, які солідарні з ними, можна умовно віднести до матеріально-належної форми існування інформації в навколишньому середовищі. Послідовники цієї концепції вважають, що інформація і матерія взаємопов'язані. Інформація є невід'ємною особливістю матерії, однією з основних властивостей об'єкта, як відображення і організація.

Існує й інший, математичний підхід до розуміння природи інформації. Так, філософ Д.І. Блюменау, логік Р. Карнап, математик А.Н. Колмогоров та інші дослідники вважають, що «інформація — абстрактна величина, якої не існує у фізичній реальності, подібно тому, як не існує надуманого числа, чи точки, що не має лінійних розмірів» [21, с. 14]. Г.А. Югай, досліджуючи проблему існування інформації в живій матерії, вважає, що специфіка життя пов'язана з наявністю інформації, за допомогою якої через особливого роду регуляції забезпечується процес функціонування системи [22, с. 93—99]. Такий підхід можна віднести до вибірково діючої форми існування інформації у зовнішньому середовищі. Послідовники цієї форми існування інформації стверджують, що інформація — «не атрибут матерії» і не «функція реальних систем»: «інформація — дійсно не речовина і не енергія, а продукт наукового пізнання, засіб вивчення реальної дійсності в межах, які визначаються методологією інформаційного підходу» [21, с. 19].

Концепція щодо належності інформації до матерії та існування її у вигляді відображення матерії найбільше задовольняє теоретичні і практичні аспекти досліджуваної теми, адже розкриває суть інформації та інформаційних процесів, зокрема у криміналістиці та судовій експертизі.

З появою автоматизованих інформаційних систем поняття «інформація» набуло нового визначення, а саме позначення змісту, що одержується із зовнішнього світу [1, с. 20]. У посібниках з інформатики під інформацією розуміють відомості, які є об'єктом зберігання, передачі та перетворення, одним із ресурсів, без якого неможливе функціонування систем різного призначення [23, с. 6].

Якщо інформація матеріальна і фізично реальна, то вона має вимірюватися. І.Б. Новик з цього приводу зазначає: «Інформація відносно відображення займає таке саме місце, як енергія стосовно руху... Енергія — це якісна і кількісна характеристика руху... Відповідно, інформація є якісною і кількісною характеристикою організованості відображення» [24, с. 22]. А отже, можна дійти висновку, що інформація поєднує в собі два основних атрибути: якість і кількість.

Якість інформації важко виміряти через те, що вона не завжди однозначно задовольняє користувача. Під час аналізу якісної характеристики інформації виходять із постулату: якщо повідомлення сприяє вирішенню завдань, що стоять перед споживачем, то інформація є якісною. До характеристик якісної інформації належать також об'єктивність, повнота, корисність, оперативність, актуальність наявних у ній фактів, лаконічність повідомлення.

У своїй практичній діяльності слідчі та експерти-криміналісти щоденно мають

справу з інформацією, яка пов'язана з якісними характеристиками. Так, якщо сліди пальців рук, вилучені під час огляду місця події, експерт ідентифікував з особою, яку підозрюють у вчиненні злочину, то таку інформацію можна вважати якісною. У цьому випадку першочерговим завданням слідчого є не що інше, як об'єктивне та всебічне проведення розслідування. Отже, результат, отриманий експертом-криміналістом під час проведення дактилоскопічної експертизи у межах досудового розслідування і переданий слідчому у вигляді висновку експерта, несе якісно нову інформацію та сприяє вирішенню завдань, що стоять перед слідчим.

Американський вчений К.Е. Шеннон визначив одну із перших теорій інформації під назвою «статистична теорія інформації», її «структурність, організованість, неоднорідність» [25, с. 461]. Будь-які дані, які містять інформацію, є даними про яку-небудь подію. Розроблений К. Шенноном спосіб встановлення кількості інформації стосується інформації, яка проходить через явища зовнішнього світу, живі та неживі організми.

Кількість інформації — це, без сумніву, одна з найважливіших сторін змістовної характеристики інформації, але вона не відображає всієї значущості змісту сигналу без якісної її оцінки.

Окремо слід зупинитися на понятті інформаційного процесу та його стадіях. Незважаючи на те, що поняття «інформація» належить до абстрактних понять, проявляється воно завжди у матеріально-енергетичній формі, зокрема у вигляді сигналів, які в інформаційному процесі виконують функцію носія інформації від її джерела до приймача і далі до адресата.

Загальну структуру інформаційного процесу наведено на рис.

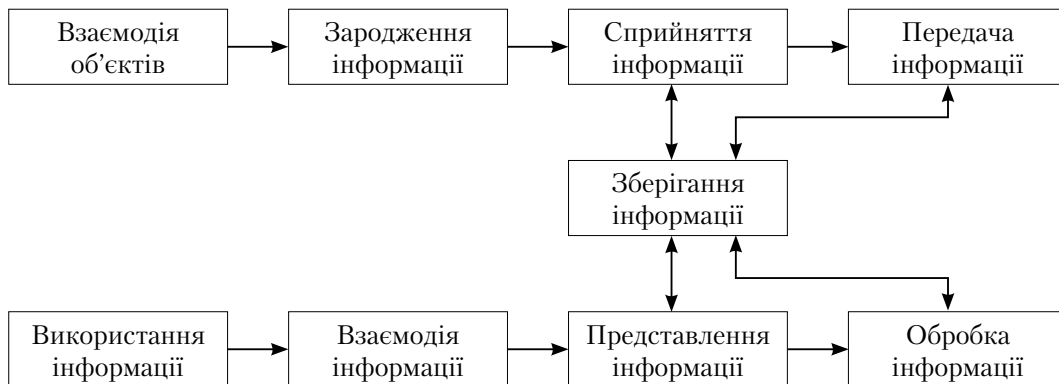

Рис. Структура інформаційного процесу

Очевидно, що власне інформаційний процес починається зі сприйняття або фіксації інформації, яку містить те чи інше джерело.

Саме на цій стадії відбувається формування первинного образу об'єкта, який сприймається, відділення корисної (так званої прагматичної) інформації від шумів, тобто будь-яких перешкод, що заважають сприйняттю важливої інформації. Завершується ця стадія формуванням сигналу, за допомогою якого вона й передається. Це стає можливим з огляду на те, що будь-який сигнал як матеріальний процес характеризується визначеною структурою, яку можна виразити у дискретній формі, тобто у вигляді положень, що змінюють одне одного.

На принципі передачі інформації за допомогою сигналів, які піддавалися дискретизації, базується робота комп'ютерів, сучасні типи яких здатні виконувати визначені формально-логічні операції і «пізнавати» образи. Таку здатність машина здобуває лише після того, коли в її пам'ять попередньо було введено клас об'єктів, ознаки яких виражені у тій чи іншій штучній системі позначень (іншими словами, закодовані). На такому принципі побудовані всі сучасні автоматизовані інформаційно-пошукові системи, зокрема, автоматизовані дактилоскопічні ідентифікаційні системи (АДІС) «Папілон», «DEX», «Сонда», «Дакто-2000», балістичні (АБІС) «Баліст», «Рикошет», «Кондор», «Таїс» та інші, які здатні опрацьовувати великі обсяги закодованих зображень різних об'єктів (слідів пальців рук і дактилокарт, куль і гільз, інших об'єктів) і знаходити (ідентифікувати) лише необхідні.

Звідси і принципові розбіжності у сприйнятті об'єкта експертом та обчислювальною машиною: експерт суб'єктивно сприймає образ об'єкта, а машина — код різних ознак об'єкта, що виокремлені і необхідні для вирішення машиною відповідних завдань. Передача інформації як фаза інформаційного процесу є не чим іншим, як перенесенням інформації на відстань, її рухом у часі і просторі за допомогою певного сигналу. Отримання інформації є вторинним її сприйняттям іншим суб'єктом чи іншим приймаючим технічним пристроєм. Відповідно обробку інформації теж може здійснювати експерт або технічний пристрій, зокрема електронна обчислювальна машина (далі — ЕОМ). Однак експерт і машина реалізують цю стадію інформаційного процесу по-різному. Сутність обробки інформації машиною передбачає аналогові чи цифрові перетворення вхідних величин і функцій за жорсткою системою формальних правил, вироблених експертом. Такі правила і послідовність обробки інформації іменуються в літературі алгоритмами [26, с. 184].

Експерт, здійснюючи змістовну і логічну обробку інформації та її оцінку, не залежить від якоїсь твердої системи формалізованих правил. Саме цим мислення людини відрізняється від здатності ЕОМ здійснювати деякі логічні операції, а сама людина, на відміну від машини, може приймати правильні рішення у разі неповної чи представленої в іншому вигляді інформації.

Завершується ланцюг інформаційного процесу представленням інформації споживачу. В особливу стадію інформаційного процесу виокремлено збереження (накопичення) інформації. Ця стадія є проміжною між іншими і може реалізовуватися практично на будь-якому етапі інформаційного процесу.

Стадія збереження має особливе значення: на здатності ЕОМ та інших технічних пристроїв зберігати в незмінному вигляді та у повному обсязі введену в них інформацію будують усі автоматизовані інформаційні системи.

Якщо послідовні дії, пов'язані з призначенням та проведенням судової експертизи, а також з використанням її результатів як доказу у кримінальному провадженні, представити у вигляді моделі інформаційного процесу, то можна виокремити такі його стадії.

1. Стадія подання інформації, на якій слідчий надсилає до експертної установи або до експерта постанову про призначення експертизи та об'єкти дослідження.

2. Стадія сприйняття інформації, у межах якої експерт-криміналіст проводить попереднє дослідження наданих на експертизу об'єктів, у тому числі вивчає обставини справи, з'ясовує відповідність об'єктів дослідження та пакування їх опису у постанові про призначення експертизи, знайомиться з фізичними особливостями

об'єктів дослідження: матеріалом виготовлення, формою, розмірами, вагою та іншими характеристиками, здійснює опис та фотографування.

3. Стадія обробки інформації, що містить роздільне та порівняльне дослідження об'єктів, проведення експерименту, оцінку результатів дослідження, підготовку та формування висновку експерта.

4. Стадія передачі та представлення інформації споживачу (передавачем інформації є експерт-криміналіст, споживачем — слідчий, який проводить розслідування). Сутність стадії полягає в передачі та демонстрації слідчому результатів висновку експерта.

5. Стадія збереження (накопичення) інформації. На цій стадії слідчий, який проводить попереднє розслідування, збираючи необхідну доказову інформацію під час слідчих дій (у тому числі висновки експерта), зберігає її на паперових, електронних та інших матеріальних носіях.

Збереження інформації також пов'язане з поняттями «обліки», «бази даних». У МВС України діє єдина інформаційна система, яка постійно поповнюється необхідною інформацією. Вона забезпечує функціонування різних баз (банків) даних та їх аналітичну обробку, результати якої використовують для прийняття управлінських рішень, пов'язаних із профілактикою злочинності, розкриттям і розслідуванням злочинів.

В експертних підрозділах функціонують так звані криміналістичні обліки. Їх поділяють на інформаційно-довідкові та оперативно-пошукові. Функціонування цих обліків базується на створенні та використанні банків даних матеріальних об'єктів чи їх відображень різного походження (пальців рук, знарядь злочину, взуття, транспортних засобів, куль, гільз, мікрооб'єктів тощо), вилучених під час оглядів місць подій, а також натурних колекцій і зображень різних предметів, які використовують як об'єкти (зразки) порівняння під час проведення криміналістичних і спеціальних експертиз.

6. Стадія використання інформації — завершальний етап, на якому слідчий, користуючись результатами експертизи, у сукупності з іншими доказами, здобутими під час слідчих та оперативно-розшукових дій, приймає процесуальне рішення.

Можна було б запропонувати ширший перелік визначень поняття «інформація» та змодельовати інші варіанти інформаційних процесів у різних соціальних галузях, а також криміналістиці та судовій експертизі, але ретельний аналіз досліджуваної теми дає підстави вважати, що наведені визначення та спроектовані моделі певною мірою ототожнюються з наведеними.

Таким чином, «інформація», на думку автора, у широкому застосуванні цього поняття — це *філософська категорія, яка нероздільно пов'язана із матерією та енергією, відображає різноманіття зовнішнього світу, відзначається організованістю відображення, характеризує різні аспекти людського спілкування, комунікативні явища у техніці, біологічних та інших процесах, основними атрибутами якої є якість і кількість, яка характеризується такими властивостями, як правдивість, вірогідність, повнота, глибина, точність, переконливість, доказовість, новизна, ефективність, оптимальність, оперативність, надійність та іншими, має чітко виражену структуру інформаційного процесу, що поділений на окремі стадії та фази і передається людьми усним, письмовим або іншим способом, а також за допомогою сигналів у тваринному чи рослинному світі, на міжклітинному рівні живих організмів та під час застосування людиною спеціальних технічних засобів.*

Підсумовуючи результати проведеного дослідження, хотілося б висловити сподівання, що наведені у статті визначення поняття «інформація» у трактуванні вчених різних галузей науки, техніки і права, а також сформульоване і запропоноване автором визначення інформації дадуть змогу систематизувати наявні поняття, доповнити їх новими ознаками, характерними для реалій сьогодення, допоможуть правильно тлумачити поняття «інформація» в окремих галузях його застосування, зокрема у криміналістиці та судово-експертній діяльності.

Поняття «інформація» як у широкому розумінні, так і з погляду застосування його у певній соціальній галузі, інших сферах життєдіяльності охоплюють надзвичайно широке коло питань. З огляду на політичні, соціальні, науково-технічні та інші проблеми розвитку суспільства подальше їх дослідження залишається доволі актуальним.

Список використаної літератури

1. Пілюков Ю.О. Використання інформаційних систем в експертних підрозділах МВС України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Пілюков Юрій Олександрович. — К., 2009. — 257 с.
2. Лук'янчиков Є.Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів : монографія / Є.Д. Лук'янчиков. — К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. — 85 с.
3. Шебанов А.Ф. Содержание и цели правовой информации / А.Ф. Шебанов // Правовая информация. — М. : Наука, 1974. — С. 145—156.
4. Сафаров Р.А. Государственно-правовая информация и общественное мнение / Р.А. Сафаров // Право и социология. — М. : Наука, 1973. — С. 34—56.
5. Самойлов Г.А. Судебная информация: сущность, закономерности возникновения / Г.А. Самойлов // Тр. высш. шк. МВД СССР. — 1971. — Вып. 32. — С. 159—170 с.
6. Белкин Р.С. Криминалистика и доказывания / Р.С. Белкин, А.И. Винберг. — М. : Юрид. л-ра, 1969. — 215 с.
7. Пацкевич А.П. Автоматизированные системы как элемент структуры информационно-криминалистического обеспечения раскрытия и расследования преступлений / А.П. Пацкевич // Проблемы криминалистики. — Мн. : Академия МВД. Респ. Беларусь, 2003. — С. 143—146.
8. Яблоков Н.П. Следственные ситуации в методике расследования преступлений / Н.П. Яблоков // Актуальные направления развития криминалистической методики и тактики расследования. — М. : ВИ по НППП, 1978. — С. 21—26.
9. Про інформацію : Закон України : станом на 6 груд. 2016 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
10. Советский энциклопедический словарь / [гл. ред. А.М. Прохоров]. — М. : Большая Рос. энциклоп., 1989. — 304 с.
11. Словник іншомовних слів / [за ред. О.С. Мельничука]. — К. : Голов. ред. Укр. рад. енциклоп., 1985. — 968 с.
12. Винер Н. Кибернетика и общество / Н. Винер — М. : Изд-во иностр. л-ры, 1958. — 31 с.
13. Штофф В.А. Моделирование и философия / В.А. Штофф. — Ленинград : Наука, 1996. — 119 с.
14. Ершов А.П. Информатика: предмет и понятие / А.П. Ершов // Кибернетика. Становление информатики. — М. : Наука, 1986. — 30 с.
15. Урсул А.Д. Информация. Методологические аспекты / А.Д. Урсул — М. : Наука, 1971. — 153 с.
16. Афанасьев В.Г. Социальная информация и управление обществом / В.Г. Афанасьев. — М. : Политиздат, 1975. — 28 с.
17. Павлов Т. Теория отражения. Избранные философские произведения : в 3 т. / Т. Павлов. — Т. 3. — М., 1962. — 150 с.

18. Урсул А.Д. Отражение, информация, управление / А.Д. Урсул // Теория отражения и естествознание. — Т. 2. — София : Наука и искусство, 1973. — 114 с.
19. Урсул А.Д. Проблема информации в современной науке / А.Д. Урсул. — М. : Наука, 1975. — 286 с.
20. Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль. ; пер. с фр. — М., 1973. — 406 с.
21. Блюменау Д.И. Информация и информационный сервис / Д.И. Блюменау. — Сер. Наука и техника прогресса. — Л. : Наука, 1989. — 192 с.
22. Югай Г.А. Общая теория жизни (диалектика формирования) / Г.А. Югай. — М. : Мысль, 1985. — 256 с.
23. Информатика в органах внутренних дел. — К. : Киев. высш. шк. МВД СССР, 1983. — 6 с.
24. Новик И.Б. Кибернетика. Философские и социологические проблемы / И.Б. Новик. — М., 1963. — 278 с.
25. Шеннон Н.К. Работы по теории информации и кибернетике / Н.К. Шеннон ; пер. с англ. — М. : Изд. иностр. л-ры, 1963. — 461 с.
26. Зинин А.М. К вопросу создания быстродействующих информационно-поисковых портретных систем с использованием электронно-вычислительной техники / Зинин А.М., Снетков В.А., Файн В.С. // Правовая кибернетика. — М. : Наука, 1973. — 184 с.